

3
94
7
प्राचीन नेपाल

पुरातत्व विभागको मुखपत्र

ANCIENT NEPAL

Journal of the Department of Archaeology

NUMBER 1
OCTOBER 1967

संख्या १
आश्विन २०२४

सम्पादक
रमेशजङ्ग थापा

Edited by
Ramesh Jung Thapa

Published by
The Department of Archaeology
His Majesty's Government
Kathmandu, Nepal

प्रकाशक
श्री ५ को सरकार
शिक्षामन्त्रालय, पुरातत्व विभाग,
कान्तिपुर, नेपाल

प्राप्तस्थानः
राष्ट्रीय अभिलेखालय
कान्तिपुर

To be had of:
The National Archives
Kathmandu

मूल्य रु. ५।-

Price Rs. 5/-

Text printed at the Himalaya Press, cover and plates printed
at the Jore Ganesh Press Pvt. Ltd., Kathmandu.

प्राचीन नेपाल

संख्या १
आश्विन २०२४

Ancient Nepal

Number 1
October 1967

सम्पादकमण्डल

रमेश जङ्ग थापा

नीलरतन बनर्जी
बुद्धिसागर पराजुली

सी. आर. स्वामिनाथन

Editorial Board

Ramesh Jung Thapa

N. R. Banerjee

Buddhisagar Parajuli

C. R. Swaminathan

विषयसूची

CONTENTS

	पृष्ठ क	Page क
टिप्पणी र समाचार		
Notes and News	घ	घ
नेपाली संस्कृतिको ऐतिहासिक आधार सूर्यविक्रम ज्ञवाली	१	1
सुमतित्र देवीप्रसाद लंसाल	५	5
वास्तु बुद्धिसागर पराजुली	११	11
Archives and Nepal By Ramesh Jung Thapa	१५	15
Nepal's Heritage By C. R. Swaminathan	१९	19
A Note on the Iconography of Uma-Mahesvara in Nepal By N. R. Banerjee	२२	22

श्री ५ महाराजाधिराज महेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव
His Majesty King Mahendra Bir Bikram Shah Deva

टिप्पणी र समाचार

श्री ५ महाराजाधिराज सरकारका बाहुलीबाट राष्ट्रिय अभिलेखालयको समुद्घाटनका साथै यो पत्रिका प्रकाशित गर्ने सुअवसर पाएका छौं । नेपालको प्राचीन इतिहास तथा संस्कृतिको संदर्भमा पुरातत्त्वका विविध विषय, जस्तै प्राग् इतिहास, संग्रहालय, अभिलेखालय, हस्तलिखित ग्रन्थ, लिपि, मुद्रा तथा ललितकला आदिका क्षेत्रमा विभागद्वारा सञ्चालित तथा कार्यान्वित गंभीर अनुसन्धान तथा खोजका प्राप्त परिणाम र पुरातत्त्वका आफ्नै ढंगका अनेक वैज्ञानिक पक्षको सही जानकारी दिनु यस प्रकाशनको मूलभूत उद्देश्य हुनेछ । अद्यापि अप्रकाशित तथा दुर्लभ तथ्यको रहस्योद्घाटन गरेर समस्त विश्वका अनुसन्धान कर्ताहरूका निम्ति आवश्यक सूचना तथा विचारविमर्शका सामग्री प्रस्तुत गर्नु यस मुखपत्रको लक्ष्य हुनेछ ।

यो पत्रिका पुरातत्त्वको क्षेत्रमा काम गर्ने सबै प्राविधिज्ञका निम्ति खुला छ । हामीले यस पत्रिकालाई द्विभाषी बनाएका छौं जसबाट यसले नेपाली मात्रका साथै बाह्य जगत्को आवश्यकताको परिपूर्ति पनि उत्तिकै मात्रामा गर्न सकोस् । कारण आजको युगमा कुनै पनि मुलुक एउटै विशाल संसारको अभिन्न अंग हुन गएको छ । यसै संदर्भमा विषय-बस्तु हेरी अंग्रेजी वा नेपालीका लेखहरूको आवश्यकतानुसार पूर्ण वा आंशिक अनुवाद प्रस्तुत गर्ने प्रयास समेत गरिनेछ ।

विभागको कुनै पनि क्षेत्रमा गरिने नयां खोजको जानकारी यस पत्रिकाद्वारा दिइनेछ । साथै यस्ता नयां खोजका संबन्धमा तथ्यपूर्ण, अनुसन्धानात्मक लेख

यथाशीघ्र प्रकाशित गरिनेछ । पुरातत्त्व विभागद्वारा सञ्चालित अन्वेषण तथा उत्खननसंबन्धी कार्यक्रमको पूर्ण प्रामाणिक प्रतिवेदन यसै पत्रिकामा प्रकाशित हुनेछ ।

यद्यपि यस पत्रिकाको जन्म मुख्यतः विभागीय गतिविधिको जानकारी दिनका लागि भएको हो, तथापि यो आशा गर्नु सर्वथा उचित हुनेछ— नेपाली संस्कृतिको क्षेत्रमा काम गर्ने राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अनुसन्धान कर्ताहरूका निम्ति यो एउटा आदर्श केन्द्र बनेछ । निःसन्देह यसबाट हाम्रो ऐतिहासिक आवश्यकताको परिपूर्ति हुनेछ । यस संदर्भमा, प्रस्तुत पत्रिकाको प्रकाशनले समस्त देशको गंभीर अनुसन्धान गर्ने भावनाको सृजना होला भन्ने आशा गर्नु न्याय-संगत हुनेछ ।

वर्षको चार अंक प्रकाशित गर्ने हाम्रो लक्ष्य छ, जस्तै, वैशाख, श्रावण, कार्तिक र माघमा । तर यो पहिलो अङ्क राष्ट्रिय अभिलेखालयको उद्घाटन समारोहको शुभउपलक्षका लागि एक महिना अघि नै निकाल्न लागेका छौं । आगामी अङ्क यथासमयमा प्रकाशित हुने छन् । निःसन्देह, यसको नियमित प्रकाशन उच्चस्तरको गहकिलो लेखको सामयिक संग्रहमा निर्भर गर्नेछ ।

× × ×

२०२३ सालमा भारतीय सहायता नियोगद्वारा भारतीय पुरातत्त्व विभागका वरिष्ठ अधिकारी डा. नील-रतन बनर्जीको सेवा सल्लाहकारका रूपमा उपलब्ध गराइयो । यसपछि कान्तिपुर उपत्यकाको पुरातात्त्विक सर्वेक्षण तथा लिच्छविको प्रसिद्ध स्थल धूमवाराहीमा

वैज्ञानिक उत्खनन गर्ने काम सुसम्पन्न भयो । तत्पश्चात् तौलिहवा नजिकै तिलौराकोट नामक स्थलको उत्खनन गरियो । तिलौराकोट प्राचीन कपिलवस्तु हो भन्ने अनुमान गरिएको छ ।

पुरातत्व बगैँचाको निर्माण प्रारम्भ भएको छ । श्री महेन्द्र संग्रहालयको निर्माणकार्य सक्रियतापूर्वक गरिदै छ । भक्तपुरमा आफ्नै ढंगको पहिलो काष्ठकला-संग्रहालयको उद्घाटन सुसम्पन्न भयो । वीरपुस्तकालयमा रहेका केही महत्त्वपूर्ण शिलापत्र तथा मूर्ति नेपाल म्यूजियममा पुर्‍याइएका छन् र पुरातत्व विभागद्वारा तीनसयभन्दा बढी दुर्लभ एवं बहुमूल्य ऐतिहासिक मुद्राको संग्रह गरिएको छ ।

कतिपय सरकारी कार्यालयहरूमा रहेका पुराना ऐतिहासिक कागजपत्रको लगत बनाउनुका साथै पूर्वी नेपालकी भैची अञ्चलबाट महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक सामग्रीहरूको संकलन गरियो ।

वीरपुस्तकालयको अन्वेषणटोलीद्वारा पोखराभा दुष्प्राप्य हस्तलिखित ग्रन्थहरूको संकलन गरियो । यीमध्ये "सचित्र चण्डी" विशेष उल्लेखनीय छ । शिलापत्र तथा यिनको प्रतिलिपि उतावै कार्यक्रम पनि संतोष-प्रद रह्यो ।

पुरातत्व विभागको सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण कार्यक्रम यूरोपमा आयोजित नेपाली कला प्रदर्शनीलाई व्याप्त सकिन्छ । यस प्रदर्शनीले यूरोपमा असाधारण लोक-प्रियता प्राप्त गरेर नेपाली कलाको अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तित्व खडा गर्ने काममा उत्साहवर्धक सफलता प्राप्त गर्दछ । सर्वप्रथम यस प्रदर्शनीको उद्घाटन आसमा श्री ५ महाराजाधिराज सरकारका बाहुलीबाट सुसम्पन्न भयो । तत्पश्चात् जर्मनीको एसेन नगरको श्रीला ह्यूगेलमा केही महिना प्रदर्शित भई श्री ५ महाराजाधिराज सरकारका बाहुलीबाट पुनः नीदरलैंडसमा यसको उद्घाटन सुसम्पन्न भयो । नीदरलैंडसपछि बेल्जियमको मेखीलेम नगरमा र हाल डेनमार्कको ओरहुस नगरमा नेपाली कला प्रदर्शनीको आयोजना भइरहेको छ । यस प्रदर्शनीका लागि "नेपाली कला" नामक सुन्दर तथा प्रामाणिक पुस्तक प्रकाशित गरियो ।

यस वर्ष काठमाडौँको प्रदर्शनीस्थलमा श्री ५ महाराजाधिराज सरकारका शुभजन्मोत्सवको पवित्र अवसरमा नेपाली कला र पुरातत्वका विभिन्न क्षेत्रसंग संबन्धित वस्तुहरूको आफ्नै ढंगको पहिलो भव्य प्रदर्शनीको आयोजना गरियो । यस अवसरमा लुम्बिनी तिलौराकोट, कुदान, हाँडीगाउँ धूमवाराही, बनजरही, पैसिया आदि क्षेत्रमा उत्खननमा प्राप्त सामग्रीहरू पनि प्रदर्शित गरिए ।

यस वर्ष तीन पुस्तक प्रकाशित गरिए । ती हुन्, बौद्ध सूचिपत्र, बौद्ध तंत्रसूची तथा पुष्पचिन्तामणि । लिपि प्रकाश, भाषावैशाखली एवं प्रतिष्ठा-लक्षण नामक पुस्तकहरू चाँडै प्रकाशमा आउने छन् ।

राष्ट्रिय स्मारक तथा कलाकृतिको जीर्णोद्धार गर्ने कार्य बृहत् स्तरमा सञ्चालित भइरहेका छन् । यसरी पुनरुद्धार कार्यक्रम अन्तर्गत चोभारगणेश, कुम्भेश्वर, खोखना रुद्रायणी, भीमसेन, मूलचोक, मत्स्येन्द्रनाथ काष्ठमण्डप, कीर्तिपुर बाघभैरव, बूढानीलकण्ठ, पशुपतिक्षेत्र, भक्तपुर भीमसेनथान, तलेजु, देगुतले ललितपुर आदिको पुरातात्विक सिद्धान्त अनुरूप उचित संरक्षण गर्ने काम सुसम्पन्न भएको छ । काष्ठमण्डप, कुम्भेश्वर र चोभार गणेशवाहेकका अन्य स्मारकहरूको जीर्णोद्धार पुरातत्व निर्देशकको अध्यक्षतामा गठित "गुठी जीर्णोद्धार तथा निर्माण समिति" द्वारा गरिएका हुन् । यसबाहेक श्री ५ को सरकार पुरातत्व विभागद्वारा आफ्नै विकास कोष अन्तर्गत ललितपुरको गावहवाल स्थित कृष्णमन्दिर एवं चण्डेश्वरीमन्दिरको पुरातात्विक जीर्णोद्धार गर्ने काम सुसम्पन्न गरियो ।

नेपालमा रासायनिक प्रक्रियाद्वारा जीर्णोद्धार गर्ने कार्यको समेत नयाँ परंपराको जग बसालिएको छ । यस अन्तर्गत पुरातत्व विभाग, नेपाल तथा भारतिय पुरातत्वको संयुक्त प्रयासमा भक्तपुर दरबारको प्राचीन भित्तिचित्रको रासायनिक पुनरुद्धार गरी अदृश्य चित्र पुनः देखिने भएका छन् । यसै क्रिसिमको अर्को कार्य नेपाली प्राविधज्ञद्वारा काठमाडौँको कुमारी-घरमा गरियो । कुमारीघरको भित्तामा लेखिएका

मल्ल कालिक सुन्दर भित्तिचित्र धूँवा, धूलो तथा अन्य प्राकृतिक कारणबाट अदृश्य भएकोमा गुठीसंस्थानको अनुदानमा रासायनिक प्रक्रियाद्वारा यसको पुनरुद्धार गर्ने कार्य सम्पन्न गरियो । परिणामस्वरूप अन्य चित्र बाहेक जयप्रकाश मल्लको राजकीय पोशाक पहिरिएको पूरा चित्र देखा पर्‍यो ।

पत्रिकामा त्रुटिहरूको संबन्धमा म पूर्ण रूपले चेतनशील छु । तर अत्यन्त छोटो अवधिभित्र यसलाई निकाल्नुपर्नेको तथ्यसमेत अवगत गराउन चाहन्छु ।

यस महान् कार्यको शुभारम्भमा सहयोग गर्ने मेरा तमाम सहयोगीहरू र खास गरी श्री डा० बनर्जी प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

—रमेश जंग थापा

(ग)